

DONKER LAND

EEN PLAAS, EEN FAMILIE, ZEVEN GENERATIES

DEON OPPERMAN
& KERNEELS BREYTENBACH

MOZAÏEK | HISTORISCHE ROMAN

DEON OPPERMAN

& Kerneels Breytenbach

**DONKER
LAND**

EEN PLAAS, EEN FAMILIE, ZEVEN GENERATIES

Vertaald door Ingrid Glorie

Uitgeverij Mozaïek – Zoetermeer

DE WEG NAAR KANAËN

*Ik zal jullie naar het land brengen dat ik onder ede
aan Abraham, Isaak en Jakob beloofd heb;
dat land zal ik jullie in bezit geven. Ik ben de Heer.*

– Exodus 6:8 –

Nergens in het heelal is er een plaats waar je voldoende afstand kunt nemen om je verhaal te vertellen en te kunnen zeggen: ‘Dit is de waarheid, precies zoals het is gebeurd’. Het geheugen is een raar ding, mijn jongen – het onthoudt wat het wil en de rest valt ervan af zoals overrijpe vruchten van een boom. Het is nu eenmaal zo: een verhaal gaat gebukt onder de last van alle stukjes die erbij gelogen en erbij gedroomd worden, en het wordt verminkt door alles wat vergeten is. Maar zoals dat gaat met een kind na negen maanden in een zwangere buik, of het nou misvormd is of niet, als het eruit wil, dan moet het er ook uit. En heb je ooit gehoord van een kraambed zonder kernen? Of zonder bloed? Ja, bloed, want laat ik je dít vertellen: een ziel kan ook bloeden – op zijn eigen manier...

Er is iets wat je goed moet begrijpen. Voor de De Witts van Donkerland staat één feit als een paal boven water, en dat is dat Pieter de Witt, onze patriarch, nou ja, dat zijn levensweg destijds – dat was in 1838 – tijdens zijn vlucht uit de Oostkaap naar Natal verstrengeld is geraakt met die van een zwarte vrouw, Mafungwashe, een vrouw die hij omdoopte tot Eerste omdat hij moeite had om haar naam uit te spreken. En die verstrengeling kon nooit meer ongedaan worden gemaakt. Zoveel weten we inmiddels wel. Bijna honderdvijfenzeventig jaar later wéten we dat.

Je zou Pieters verhaal eerder kunnen laten beginnen, net zoals je onderzoek zou kunnen doen naar de tijd die aan Mafungwashes verhaal voorafging. Maar het was hun ontmoeting die bepalend werd voor hun lot, zoals een dominee zou zeggen, bepalend voor het lot van alle De Witts die na hem kwamen.

En ja, als je naar de geschiedenis uit die tijd kijkt, dan was er ook een Britse zendeling bij het verhaal betrokken. Natuurlijk, hoe kan het ook anders? Dat stelletje dooievissiesvreterers bemoeide zich immers overal mee. En was hij het soms niet, deze eerwaarde, die onze voortvluchtige patriarch bestolen heeft?

Voorwaar, dit is de waarheid, dit is het enige wat ertoe doet.

Zoals ik al zei: in 1838 vluchtte Pieter de Witt weg uit Grahamstad. Ik vermoed dat hij dat mouwloze vest van hem aanhad, en de oude blouse van zijn moeder met die pofmouwttjes, de zijden das van zijn vader met dat ouderwetse paisleymotief en een vormeloze fluwelen broek.

En hij was niet bang. Je moet bedenken, de wereld was nog onge-rept. Een en al wildernis. Pieters staalblauwe ogen zagen van alles, maar ze waren maar naar één ding op zoek. Slangen. Mamba's, boom-slangen – hij was niet bang voor spinnen, maar voor slangen...

Net voor hij de rivier de Umzimkulu bereikte, was de eerste die hij ontmoette een zendeling, Grant Roberts. Deze dienaar van God was een sukkel, een onbeholpen dromer. Dát zou Pieter de Witt hem nog hebben kunnen vergeven, maar het kostte hem heel wat meer moeite om te accepteren dat hij respect moest tonen voor zo'n Engelse zendeling. Engels! Later vertelde Pieter zijn kinderen en kleinkinderen altijd dat hij na zijn vertrek uit Grahamstad nooit meer had omgekeken. De vrouw van Lot had nog wat van hem kunnen leren. Hij was twintig – en wees. Zijn ouders waren een paar maanden daarvoor op hun *plaas*, hun boerderij, vermoord door een bende Xhosa's die vee kwamen stelen. Twintig. Hij had zich nog nooit echt hoeven scheren, en zijn baard leek op een amateuristisch breiwerkje van slechte wol. Dat baardje zag er nog precies hetzelfde uit toen hij op zijn oude dag tegen de Kaki's wilde gaan vechten. Maar dat verhaal komt later.

Zelf wilde hij nooit over zijn jonge jaren praten. Wat we weten, hebben we van horen zeggen. 'Stop dat verdriet nou maar in een

doosje,' kregen zijn kleinkinderen altijd van de oude Pieter te horen. Want wat er in het land gebeurde, was veel erger. Maar zodra hij daarover begon, zong hij altijd weer hetzelfde deuntje: dat van de Engelse ambtenaren die de boeren aan de grens dood wilden drukken, als vlooien tussen hun duimnagels. En dan moet je bedenken dat de Xhosa's net zo hard drukten. Pieter wilde dus alleen maar weg, naar het noorden.

Het verhaal gaat dat Pieter de Witt soms wel over de Grote Trek praatte. Daar had hij weinig mee op. Hij was een eenling, en dat zou hij altijd blijven. Tenminste, als de Engelsen niet...

De Grote Trek was een soort geboorte. Ik weet niet of Pieter daar ook zo over dacht als hij 's avonds zijn pijp stopte, er de brand in stak en diep het donker van Donkerland in tuurde. Hij wist waarschijnlijk wel dat geboortes vele gedaanten hebben. Een moeder die een baby het leven schenkt, ja. Maar je hebt ook andere geboortes, wanneer mensen anderen er door hun optreden toe dwingen om hun koers te verleggen. Als dat gebeurt, is het het leven zelf dat geboorte schenkt aan nieuwe, ongekende mogelijkheden. En in dát geheim ligt eveneens veel bloed besloten.

In het vierde decennium van de negentiende eeuw was de ziel van de Oostkaap doodgebloed. Pieter had het zelf gezien en meegemaakt.

Je zou verwachten dat die lui in hoge posities in de Kaap slechts één ding wilden weten: waaróm willen de mensen uit het gebied aan de Oostgrens weg? Dáár, in Kaapstad, waren de wetten gemaakt die de mensen in de Oostkaap zo hadden gegriefd. Eenvoudige vragen roepen soms eenvoudige antwoorden op: er was niemand die vertrouwen had in de smeltkroes die daar ontstaan was.

'Ik heb het zien aankomen,' schreef de magistraat van Albanie aan zijn superieuren in Kaapstad – je kunt het gaan opzoeken. 'De mensen hier trouwen jong, krijgen kinderen. Het aantal inwoners groeit explosief. De inboorlingen leven van het land. De Afrikaners ook. Iedereen wil grond hebben, en daar kunnen ze niet aan komen binnen de wetten van dit land.'

Mensen die willen léven.

Mensen met dromen.

De Afrikaner grensboeren én de Xhosa-bevolking waren veeboeren. Ze wedijverden om dezelfde weidegrond. Ze hadden verschillende opvattingen over de betekenis van ‘mijn en dijn’, vooral als het om rundvee ging. Beide groepen hadden ruzie met de regering in de Kaap, zelfs al voor Pieters vader en moeder waren getrouwd. De inwoners van een district als Albanie plukten nog elke dag de bittere vruchten van lord Charles Somersets kleingeestige bewind, hoewel dat al meer dan tien jaar geleden was. Maar laat ik er meteen bij zeggen: je hebt Engelsen, en je hebt Engelsen. Er waren heel wat Engelsen die een bloedhekel aan Somerset hadden.

Albanie strekte zich uit van Grahamstad in het binnenland tot Port Frances aan zee, van Rautenbachs Drift in het westen tot Bathurst in het oosten. Het hart van het Zuurveld.

Voor iemand als Pieter de Witt was dat niet ver genoeg bij Kaapstad en sir Benjamin D’Urban, de gouverneur, vandaan. D’Urban wilde op zijn eigen, filantropische manier uitvoering geven aan de ziel van de Britse wetgeving. Vooral aan de wet uit 1833, waardoor de slavernij in de Britse koloniën was afgeschaft. Wonder boven wonder wilden de zendelingen niets van D’Urban’s aanpak weten, maar de autoriteiten in Londen waren tevreden met de wetten die hij liet uitvaardigen. Wetten die het de Afrikaners verboden om het binnenland in te trekken.

Je kunt het je voorstellen: wat wist D’Urban van het Zuurveld, die man die nooit had hoeven sappelen om het hoofd boven water te houden? En de Xhosa’s dachten natuurlijk: wat weet D’Urban van vrijheid, die man die wel de slavernij heeft afgeschaft, maar deze heeft vervangen door dezelfde pijn en hetzelfde lijden als daarvoor?

De zending John Philip had in Londen zijn beklag gedaan.

Allemachtig! Als mannen gaan klagen...

Londen luisterde.

D’Urban was in 1837 vervangen door sir George Napier. Maar toen 1838 aanbrak, leden de Afrikaners en de Xhosa’s nog steeds onder dezelfde dwingelandij. Dát had Pieter de Witt aan den lijve ondervonden. Tussen vrijheid en knechtschap was weinig verschil.

Blijkbaar verkondigde De Witt aan iedereen die maar wilde luisteren wat hij precies van de Britse vrijheid vond. Maar wat ze lééver hoorden, was zijn verhaal over de dag waarop eerst Grant

Roberts, zendingeling van de London Missionary Society, op zijn pad was gekomen, en daarna Mafungwashe. Dat was me een verhaal...

Toen hij door de bladeren en de takken heen het water van een grote rivier zag blinken, steeg Pieter de Witt van zijn paard en liep voorzichtig voor het dier uit, met de teugels in zijn ene hand en zijn geweer in de andere. Er waren drie weken verstreken sinds hij Grahamstad was ontvlucht en hij wist dat de glinstering voor hem de Umzimkulu moest zijn. Hij voelde zijn knieën week worden van opluchting en liet zich snel op zijn hurken zakken.

De reis was zonder voorvallen verlopen. Pieter was waakzaam genoeg om ervoor te zorgen dat hij bij de Xhosa-boeren in de grensstreek uit de buurt bleef. Maar dat had ook met zich meegebracht dat hij zich vaak lang op dezelfde plaats moest schuilhouden, wanneer hij van bovenaf beweging en leven bespeurde in de vlaktes. Het gebied waarin hij zich bevond, was vol riviertjes en stroompjes die door het heuvelachtige landschap kronkelden.

Hij was moe, en hij had honger. Hij kwam overeind en baande voor zichzelf en zijn paard een weg door het struikgewas. Het water lag open en zacht kabbelend voor hem. Rechts van hem sprong er een haas op, maar het diertje deed slechts een halfhartige poging om te vluchten. Een eindje verderop bleef het staan en keek nieuwsgierig achterom. Een makkelijke prooi.

Toen Pieter de Witt zich bukte naar de dode haas, vroeg hij zich af of dit zijn lot zou zijn – om altijd zo onder de wind te moeten sluipen, op zijn hoede te moeten zijn.

Het kostte hem niet veel tijd om een vuurtje te maken. Eén ding had hij uit de afgebrande boerderij van zijn ouders kunnen redden: een oude tondeldoos.

Bomen en schaduw genoeg. De rook van zijn vuurtje trok niet als een streep naar de hemel toe, maar raakte verdwaald tussen de takken en bladeren. Pieter zat bij zijn vuurtje. De haas, die hij zorgvuldig gevild had, roosterde hij boven de vlammen. Terwijl de haas gaar werd, vroeg hij zich af of hij niet gewoon hier, in de ruigte aan de oever van de Umzimkulu, een paar dagen zijn bivak moest opslaan. De oversteek zou moeilijk zijn.

Hij hield zijn oren gespitst, ook al had hij zijn paard dichtbij aan een boom vastgebonden. Het paard had gras gevonden om te eten, dat was goed en wel, maar Pieter bleef waakzaam. Als het paard iets hoorde, zou Pieter het onmiddellijk merken. Zijn geweer lag vlak naast hem op de dode boomstronk waarop hij zat. Hij had zijn zadel er ook bij gelegd – om als het moest snel te kunnen opzadelen.

Hij tilde zijn koffiekannetje van het vuur om zichzelf een beker koffie in te schenken – en precies op dat moment hoorde hij het. Het onmiskenbare geluid van voeten die dorre bladeren in beroering brengen.

Pieters bewegingen stokten. Hij verroerde zich niet. Zijn oren hield hij gespitst in de richting waar het geluid vandaan kwam.

Hij keek op en merkte dat zijn paard dezelfde kant op keek. Het kón een antilope zijn, maar hij betwijfelde het...

Hij zette de koffiekannetje en de beker langzaam neer en pakte zijn geweer, zonder geluid te maken. Hij kwam behoedzaam overeind en spande voorzichtig de haan, zijn ogen voortdurend gericht op de struiken en de bomen waar hij het geluid had gehoord.

Er bewoog iets tussen de struiken door, maar hij kon niet uitmaken wie of wat het was.

In ieder geval een mens...

Pieter hief zijn geweer op en richtte het op de persoon tussen de struiken. *'Veza ubuso bakho akuyenzi loo nto ndiya ku kubala!'* riep hij. Laat je gezicht zien of ik vermoord je!

'Don't shoot!' riep een stem. Niet schieten!

Hoe kwam het toch dat er, elke keer wanneer hij een haas boven een vuurtje roosterde, een Engelsman was die zijn rust verstoorde? Dat was hem drie weken geleden in de buurt van Grahamstad ook overkomen, en precies daarom zat hij nu hier. Hij was op zaterdagochtend naar de markt gegaan om *springhase** te verkopen. Daarna was hij, toen hij de stad uit was, er ook eentje voor zichzelf gaan roosteren.

Achteraf gezien was het dom geweest om dat zo dicht bij de stad te doen.

* Achter in deze roman is een woordenlijst opgenomen.

Net als elke week had hij, zo'n vijf mijl van Grahamstad af, op een heuvelkje gezeten met uitzicht over de bossen en struiken heen in de richting van Bathurst. Hij had zijn vuurtje gebouwd op de resten van het vuurtje van vorige week. Zijn koffiekkan stond een beetje opzij, en de haas zat vast aan een stok tussen twee wigvormige takken die hij rechtop in de grond had geplant. Naarmate de haas verder gaarde, had Pieter er elke keer voor zichzelf een stukje van afgesneden. Een en al geduld. De hele week had hij naar deze verwennerij uitgekeken. Hij was twintig jaar oud – nog maar net droog achter de oren, zou zijn vader gezegd hebben, als hij nog geleefd had – maar Pieter had al heel vroeg geleerd om voor zichzelf te zorgen. Hij had zijn beide ouders verloren in de grote Xhosa-aanval van 1834. Die nacht had zich onuitwisbaar in zijn geheugen gegrift. Het lawaai bij de stal, het bulken van het vee. Toen de deur van de boerderij die ingetrapt werd.

Het geschreeuw, het geschreeuw.

Zijn beide ouders.

En hij? Vanuit zijn kledingkast was hij door een luik naar de zolder en in het donker de zoldertrap af, het veld in gegaan. Daar had hij zich schuilgehouden tot de dag aanbrak en het daglicht zicht gaf op de lijken van zijn ouders op het erf voor de boerderij.

Het was allemaal de schuld van de Engelsen, vond Pieter. Dachten ze nou echt dat een paar forten boven op de heuvels volstonden om de Xhosa's aan de overkant van de Grote Visrivier te houden? En dan al die wetten van ze ook nog! Het was lekker makkelijk om in de Kaap allerlei onzin te gaan zitten bedenken, maar het was veel moeilijker om die bedenksels hier op het land uit te voeren. Je zou verwachten dat dat stelletje betweters iets geleerd had van de fouten van 1819, maar nee.

Terwijl hij zo had zitten piekeren, had hij achter zich voetstappen horen naderen.

Hij had zich niet omgedraaid. Nog een stuk vlees voor zichzelf afgesneden.

Toen klonk het geluid van de haan van een geweer die werd gespannen. Pal achter zijn hoofd.

'Pieter de Witt...?' De stem hoorde niet bij de hand die het geweer tegen zijn hoofd hield.

Pieter had schuin over zijn schouder gekeken en het uniform gezien van een Britse officier. Een en al rood met glimmende kopen knoopjes.

Hij kende die stem. Het was een jonge Boer, net als hij. Maar in dienst van koningin Victoria.

Pieter zweeg.

‘Kom op, Pieter. Je weet dat ik weet wie je bent.’

‘Waarom vraag je het dan?’ Hij zou het die vent waarachtig niet makkelijk maken.

‘Omdat ik moet.’

‘*Is he the man?*’ vroeg de kerel met het geweer pal achter hem.

Pieter kreeg onmiddellijk de smoor in.

‘Yes.’ De jonge Boer met zijn Britse kleren kreeg het eenvoudige woordje nauwelijks uit zijn mond.

‘*Mister Peter de Witt, you are under arrest.*’

‘Wat moet jij met die Engelsman?’ Pieter had zich niets aange trokken van de man achter hem.

‘Kom op, Pieter... Ga nou niet moeilijk doen.’ Zijn vriend, als je hem een vriend kon noemen, maakte zich duidelijk zorgen. Misschien was die man achter hem wat al te schietgraag.

‘En in dat uniform...’ Pieter sprak nu meer kortaf. ‘Schaam je, kerel.’

Uit de manier waarop hij met zijn voeten stond te schuifelen kon Pieter opmaken dat de man zich niet erg op zijn gemak voelde bij wat er gebeurde.

‘Ik wil geen problemen.’

‘Rij dan gewoon door, dan komen er ook geen problemen.’

Maar er was weinig kans op dat dat zou gebeuren, wist Pieter. Het traktement van een soldaat was niet te versmaden.

‘Je weet waarom we hier zijn.’

Pieters blik gleed langzaam naar het vlees boven zijn vuurtje. Hij had geknikt. Natuurlijk wist hij dat!

‘*We have reliable witnesses,*’ klonk de stem van de Engelsman achter hem, ‘*that say you were seen selling game at the Grahams-town market this morning.*’

Pieter had de man die aan het woord was geen blik waardig gekeurd. Zijn ogen zochten nog steeds de bossen af, in de richting

van Bathurst. ‘Zeg tegen je baas dat ik me niet in het Engels laat arresteren.’

De Engelsman had zijn vriend gevraagd wat dat Boertje had gezegd.

‘Hij zegt,’ waren de woorden in gebroken Engels met een zwaar Afrikaans accent naar buiten gekomen, ‘dat als je hem wilt arresteren, je dat in zijn eigen taal moet doen.’

De Engelse officier zweeg. Zeker verstrikt in het reglement dat hij uit zijn hoofd heeft moeten leren, had Pieter gedacht. Nu het erop aankwam, stond hij met zijn mond vol tanden.

‘U woont in het Albanie-district in de Kaapkolonie, meneer De Witt, en als zodanig moet u zich onderwerpen aan de wetten van de regering van Hare Majesteit koningin Victoria.’

Pieter draaide zich half om en richtte zich tot de Engelse officier, in het Engels, zodat de man zou beseffen dat hij niet te maken had met een boerenpummel die slechts één taal machtig was. ‘Ik heb geen trouw gezworen aan jullie koningin.’

‘Misschien niet, maar u bent een inwoner van haar koninkrijk en als zodanig onderworpen aan de wetten die haar regering uitvaardigt, en volgens die wetten is jagen zonder vergunning uitdrukkelijk verboden.’

De Engelsman had diep ademgehaald en vervolgde toen: ‘U bent al twee keer gewaarschuwd en weer vrijgelaten en toch, ondanks onze toegeeflijkheid, of misschien wel juist daardoor, blijft u jagen zonder vergunning.’

Tóen begon Pieter te praten. Met een rechte rug. In het Afrikaans. ‘De enige baas op deze boerderij, Engelsman, is God... en als ik het goed begrepen heb, heeft Hij de mens heerschappij over alle dieren op aarde gegeven. Dat is de enige vergunning die ik nodig heb.’

De twee officieren keken elkaar achter zijn rug aan. ‘Hij zegt,’ vertaalde de overloper, ‘dat hij alleen verantwoording aflegt tegenover God, die de mens vergunning heeft gegeven om te jagen.’

‘Ik hoopte dat hij uit zichzelf rustig zou meekomen,’ antwoordde de Engelse officier, ‘maar als hij het zó wil spelen...’

Pieter hoorde de oplopende woede in de stem van de man, de naderende beweging... Bliksemsnel had hij zich omgedraaid en de

officier zijn geweer uit de handen gegrist. Hij kwam half overeind en haalde flink uit. De kolf van het geweer raakte de officier vol op zijn mond en Pieter hoorde zijn lip openscheuren.

De officier ging onderuit, met zijn mond vol bloed. Opeens leek hij niet meer zo zeker van zichzelf.

Maar Pieters vroegere kennis had het hoofd koel gehouden. Hij had Pieter recht in het vizier – en Pieter, nu overeind, had het geweer van de Engelsman ook geheven.

Daar stonden de twee mannen, hun geweren op elkaar gericht, en geen van beiden was bereid om toe te geven.

De Engelse officier spugde het bloed uit en probeerde zijn mond schoon te veegen.

‘Doe dat nou maar niet,’ had de koelbloedige officier tegen Pieter gezegd.

Pieter had hem eerst alleen maar aangestaard, niet in staat om de juiste woorden te vinden. Toen antwoordde hij: ‘Je weet dat ze niet zullen stoppen voor we allemaal hun slaven zijn.’

De officier had hier al vaak over nagedacht, en antwoordde niet minder ferm: ‘Vóór de Engelsen waren het de Hollanders... en ná de Engelsen komt er weer iemand anders. Mensen zoals jij en ik, Pieter, zullen altijd slaven blijven.’

Pieter had hem eerst geen antwoord willen geven, maar toen kon hij zich toch niet langer bedwingen. ‘Jij misschien. Ik? Nooit.’

En nu stond hij weer bij een vuurtje, weer met een haas, en weer was er een Engelsman die als uit het niets kwam opdagen.

‘Kom dichterbij,’ beval Pieter, ‘zodat ik je kan zien.’

‘Niet schieten. Ik kom in de naam van God!’

Pieter tuurde naar de struiken, zijn geweer nog steeds in de aanslag, zijn vinger aan de trekker.

De man die met opgeheven handen uit de struiken tevoorschijn kwam, was mager, met een keurig verzorgde baard – ook al was er in de wijde omtrek geen zeep te bekennen. Hij kwam de struiken uit als Mozes met zijn staf. Over zijn schouders hingen twee leren tassen. Zijn hoed was ook van leer, maar anders dan die van Pieter had de zijne een aangenaam brede rand, die zijn gezicht en zijn tere Europese huid beschermde tegen de brandende Afrikaanse zon.

‘Dat is dichtbij genoeg.’

De man bleef bewegen. Óf hij begreep Pieter niet, óf hij was oliedom.

‘Ik zei: staan blijven, vriend! Ik kan een mus op vijftig passen afstand neerleggen, en jij bent honderd keer groter en veertig passen dichterbij.’

De man begon iets te zeggen in verhaspeld Afrikaans. Pieter raakte onmiddellijk geïrriteerd. Als die vent Afrikaans sprak en verstond, betekende dat dat hij al langer in het land was. Lang genoeg om zich allerlei ideeën in het hoofd te halen en anderen heel wat overlast en ergernis te bezorgen.

‘Wat moet je?’

De man kwam nog een paar stappen dichterbij.

‘Rustig...! Rustig...!’ Waarom moest hij zo dichtbij komen?

‘Ik heb mijn paard in het drijfzand langs de rivier verloren,’ zei de man, nu weer in het Engels.

Pieter liet zijn geweer een klein stukje zakken. ‘Ongelooflijk. Alleen een verrekte Engelsman is dom genoeg om zijn paard het drijfzand in te leiden.’

De Engelsman keek hem fronsend aan, en haalde niet-begrijpend zijn schouders op.

‘Ben je alleen?’ vroeg Pieter, nu wat langzamer.

‘Afgezien van onze Heer ben ik alleen, ja.’

Pieter keek achter de magere man. Hij wilde er zeker van zijn dat er zich niemand anders tussen de struiken schuilhield.

Toen hij zichzelf daarvan verzekerd had, beduidde hij de Engelsman om dichterbij te komen. En toen pas liet hij langzaam zijn geweer zakken.

Pieter begon de man uit te horen, en was verbaasd om te horen dat hij uit Grahamstad kwam. ‘Wat heb je hier in het bosveld te zoeken?’

‘Ik ben verbonden aan de London Missionary Society.’

‘Zendeling?’

‘Ja.’

Het begon tot Pieter door te dringen wat voor vlees hij in de kuip had. Hij ontspande.

Grant Roberts was drie weken daarvoor in het kantoor van de London Missionary Society in Grahamstad ontvangen door het hoofd van het genootschap, dr. John Philip.

Roberts had een groot respect voor deze man, die al sinds 1818 bezig was met zendingswerk in Zuid-Afrika en naar wie een dorp was genoemd: Philippolis, dat in het begin alleen een afgelegen zendingspost voor *Boesmans* was geweest. De laatste tijd was Philip vaker in Londen actief, als lid van een afvaardiging die bij het Britse parlement had gepleit voor een krachtig optreden tegen de Kaapse kolonisten met hun onmenselijke gedrag tegenover de inheemse bevolking.

Het was diezelfde dr. Philip met zijn zending, die sir Benjamin D'Urban zijn post als gouverneur had gekost. In het afgelopen jaar had hij zich als speciaal adviseur van de Britse regering voor inboorlingenzaken in Grahamstad gevestigd. Zijn standpunten over de afschaffing van de slavernij waren door de grensboeren, die zich aan de Oostkaap in het brandpunt van de botsingen met de Xhosa-bevolking bevonden, niet bepaald met gejuich begroet.

Op zijn kantoor had de grijze dr. Philip tegen Roberts gezegd dat hij zich voortdurend verwonderde over de overmoedigheid van de nieuwe generatie zendingen uit Londen. Omdat hijzelf van Schotse afkomst was, had Philip met half geloken oogleden gezegd, voelde hij zich haast verlegen wanneer hij een idealist als Grant ontmoette. Hij was gewend aan mensen die zó conservatief waren dat ze niet graag voor hun mening uitkwamen.

Grant dacht vaak met deernis terug aan de bejaarde zending, zijn haren spierwit en zijn schouders licht gebogen, maar zijn helderblauwe ogen vol vuur en diep geloof – terwijl hij, Grant, nog maar kort geleden volwassen was geworden. Grant was keurig gekleed, maar hij voelde zich ongemakkelijk in zijn pak, met zijn bleke gezicht en met haar dat maar niet netjes plat wilde blijven liggen.

Hij had grootse plannen gehad, die hij met dr. Philip wilde bespreken.

‘U moet begrijpen, meneer Roberts,’ had de eerbiedwaardige theoloog hem gewaarschuwd, ‘dat de missie die u wilt ondernemen levensgevaarlijk is.’

Hij had zich afgewend van het raam, waardoor hij even naar buiten had gestaard, en hij had Roberts, die voor zijn bureau stond, recht in de ogen gekeken. ‘Het land waar de Zoeloes wonen is nog niet in kaart gebracht. Als het waar is wat de Xhosa’s hier over hen zeggen, dan vormen ze een sterke en strijdlustige stam. Hun koning is Dingaana, een ongenaakbare kerel die koning is geworden nadat hij zijn halfbroer, Shaka, had vermoord.’

‘Maar is dan niet aan ons de taak die de London Missionary Society zichzelf heeft gesteld,’ had Grant gevraagd, ‘om de kennis van Christus te verspreiden onder de heidenen en andere volkeren die nog in het duister leven?’

‘Inderdaad, maar dat gaat nogal moeilijk als je dood bent.’

Die Schotten met hun gevoel voor humor... had Grant gedacht, maar hij verbeet zijn glimlach en had snel gezegd: ‘Ja, al ging ik door een dal van schaduwen des doods...’

‘Natuurlijk, ja,’ was dr. Philips antwoord, ‘maar ik heb gezien dat God op vele manieren tot de mens spreekt. En het was een moslim die me ooit heeft verteld dat je op God moet vertrouwen, maar dat je er niettemin aan moet denken je kameel ’s nachts vast te binden. Gelukkig ben ik die moslim tegengekomen toen ik nog heel jong was. Het is aan zijn advies te danken, denk ik, dat ik er op drieënzestigjarige leeftijd nog steeds ben, zodat ik dit met u kan delen. We moeten de heidenen naar Christus brengen, beslist, maar hoe langer we leven, des te meer mensen kunnen we redden.’

Roberts had haast gekregen. ‘Dr. Philip, ik ben u dankbaar voor uw steun en advies, maar het is mijn diepste overtuiging dat het mijn roeping is om deze missie te vervullen.’

Philip had Roberts zeker een minuut lang zwijgend aangekeken, zijn hand voor zijn mond, diep in gedachten verzonken. Grant begon zich zorgen te maken. Wat was er toch?

‘Dan moet u gehoor geven aan die roeping,’ zei dr. Philip uiteindelijk. ‘Het genootschap zal u ondersteunen, op welke manier dan ook.’

‘Dank u.’

Dr. Philip had de handen van de jonge zendeling in de zijne genomen en zijn hoofd gebogen. ‘Laten we bidden.’

Grant Roberts probeerde zich te herinneren wat dr. Philip precies gebeden had – maar tot zijn schaamte beseftte hij dat hij het

hele gebed was vergeten. Misschien waren alle emoties hem te veel geworden.

En nu stond hij tegenover een andere man. Een moeilijke man.

‘Vóór je bij mijn vuur komt zitten,’ zei Pieter de Witt uiteindelijk, ‘moet je één ding goed begrijpen: ik houd niet van Engelsen, en ook niet van het gepreek van een *missionary*.’

De zendeling zei niets, en ten slotte stak Pieter zijn hand uit. ‘Pieter de Witt.’

Pieter kneep geamuseerd zijn ogen tot spleetjes. De greep van de zendeling was steviger dan die van andere Engelsen met wie hij in het verleden te maken had gehad.

‘Roberts. Grant Roberts.’

Pieter nam de zendeling van top tot teen op. ‘Er is koffie als je wilt.’

‘Prijs de Heer!’

De zendeling deinsde haastig achteruit toen Pieter een dreigend gebaar in zijn richting maakte. ‘Denk aan wat ik gezegd heb over dat gepreek...!’ siste Pieter fel.

‘Sorry. Het spijt me. Dank je.’

Pieter haalde een emaillen beker tevoorschijn en schonk de zendeling in uit zijn koffiekkan, die genoeglijk stond te dampen op het vuur. De zendeling nam de beker dankbaar aan.

Toen haalde Pieter een plat blikje uit zijn zak, maakte het open en hield het Roberts voor.

De zendeling begreep niet wat het was.

‘Een zoetigheidje,’ verduidelijkte Pieter, ‘voor de koffie.’

Roberts stopte een stukje in zijn mond, zoals Pieter hem liet zien. ‘Ah,’ riep de zendeling in verrukking uit, ‘kandij!’

‘Zoetigheidje,’ herhaalde Pieter plechtig. Hij stopte zelf ook een brokje in zijn mond, zodat hij de koffie erdoorheen kon zuigen.

Ze dronken in stilte. Pieter wilde het zo. Hij zou het ook niet erg vinden als de man er weer vandoor ging, maar hij had zo’n vermoeden dat dat niet gauw zou gebeuren. Niet zonder paard.

‘Wat doet u voor de kost, meneer De Witt?’

Pieter keek Roberts snel aan – als de man hem beter had gekend, had hij de waarschuwingstekens kunnen zien.

‘Als u het niet erg vindt dat ik het vraag.’

Ja, dat vind ik wel, dacht Pieter. Hoe moest hij uitleggen dat hij nog nooit iets anders had gedaan dan gewoon vrij zijn? Hoe moest hij uitleggen dat hij de waarde begon te beseffen van iets wat, tot ze hem in de nor hadden gegooid, net zo vanzelfsprekend voor hem was geweest als ademen? Dat hij bijna een dag lang opgesloten had gezeten?

Ze hadden Pieter naar het gebouw van de provoost in Grahamstad gebracht. Dat diende al een paar jaar als militaire gevangenis. Pieter was in zijn eentje in een van de cellen gesmeten. Ze hadden hem zijn bezittingen afgenomen en die op een tafel gelegd: bandelier, geweer, hoed, alles.

Terwijl hij werd voortgesleept, had Pieter een glimp opgevangen van de andere arrestanten – variërend van mannen die hun roes lagen uit te slapen tot Afrikaners en Xhosa's die stonden toe te kijken terwijl de stoet langs hen heen trok.

De bewaker was een ruwe Engelsman, die zo'n zwaar accent had dat Pieter slechts met moeite kon volgen wat hij zei. Pieter kon zich wel voorstellen waarom de man gevangenenbewaarder was geworden, ver uit het zicht. Het was een dikke vent, gedrongen, met kleren die maanden geleden voor het laatst behoorlijk waren gewassen. Als hij iets zei, walmde zijn drankkegel Pieter tegemoet.

Hij had hem de cel in geduwd. 'Wen er maar aan. En pis in de emmer, anders krijg je een pak ransel van me.'

Hij bleef aan de andere kant van het traliehek staan en nam Pieter vol afschuw op. '*Dirty Dutchman*. Zonder jullie gespuis zouden we veel minder problemen hebben in dit godvergeten oord.' Hij had zich dichter naar de tralies toe gebogen en had naar Pieter gespuugd.

Toen hij wegliep, zag Pieter dat er een fluim speeksel op zijn schoen uiteen was gespat.

Hij had gezweven, en de zwalkende gang van de bewaker bekeken. Toen draaide hij zich om en ging op het uiteinde van een baal stro zitten.

Na een tijdje hoorde hij in de verte een deur opengaan en voetstappen in de richting van zijn cel komen.

Het was zijn vriend, de Afrikaanse officier, handlanger van de Britten. Hij ging op dezelfde plaats staan als waar de dikke bewaker zo-even had gestaan, met een fles in zijn handen. Hij keek Pieter een ogenblik zwijgend aan, en gaf hem toen tussen de tralies door de fles aan.

Pieter verroerde zich niet.

‘Whisky,’ verduidelijkte de officier.

‘Ik drink niet,’ antwoordde Pieter meteen. Want dat wás zo.

‘Nee,’ zei de officier, ‘maar hij drinkt.’ En hij knikte verder zonder woorden met zijn hoofd in de richting van de bewaker.

Dat was een plan...

Hij keerde Pieter zijn rug toe.

‘Last van je geweten?’ had Pieter gevraagd.

De officier had zich weer omgedraaid. ‘Ja,’ zei hij. ‘Maar niet genoeg om ander werk te zoeken. Als ik je ooit weer in dit district tegenkom, ken ik je niet... en schiet ik voor ik iets zeg.’ Hij had zich bruusk omgedraaid en was weggelopen.

Pieter geloofde hem. Hij trok de kurk uit de fles en rook aan de whisky. Hij kreeg een idee en nam een slok in zijn mond.

Toen de bewaker hem een paar uur later zijn eten kwam brengen, brood en soep, zat Pieter op zijn strobaal tegen de ene muur van zijn cel – hij zag hoe de man het eten op de grond voor het traliehek neerzette.

‘Als het aan mij lag,’ puilden de woorden over de vlezige, vieze lippen van de bewaker, ‘had ik alle *Dutchmen* uit deze kolonie op een schip gezet en naar Australië gestuurd. En al die zwarte barbaren erbij. Deze plek zou een paradijs zijn zonder dat zootje van jullie.’

‘Ik heb geen honger.’

‘Je doet maar,’ antwoordde de bewaker.

Pieter haalde de fles whisky tevoorschijn, trok voor de ogen van de bewaker de kurk eraf en nam een slok.

De bewaker bleef staan alsof iemand hem met een paal een klap tegen zijn hoofd had verkocht. ‘Hé!’ schreeuwde hij. ‘Hoe kom je daaraan?’

Hoe is het mogelijk, moet de pummel gedacht hebben, deze gevangenis is twee jaar oud en het is nog nooit iemand gelukt om iets naar binnen te smokkelen.

Pieter zweeg en gluurde naar de man.

De bewaker kwam voor het traliehek staan. ‘Als dát is wat ik denk dat het is...’

Pieter hield de fles omhoog, alsof hij op de gezondheid van de man wilde drinken, en nam nog een slokje.

‘Geef hier die fles!’ schreeuwde de bewaker.

Pieter keek hem uitdagend aan.

‘Ik zeg: geef hier, of je krijgt met de zweep op je blote rug!’

Pieter glimlachte, stond langzaam op en liep naar de tralies. Hij nam onder het lopen nog een mondvul en hield de fles aan de bewaker voor.

De dikzak stak zijn vuile hand tussen de tralies door naar de fles uit. ‘Gevangenen mogen geen...’ begon hij.

Pieter spuugde de whisky recht in het gezicht en in de ogen van de bewaker.

De man gilde, hij sloeg zijn handen voor zijn ogen en wendde zich af, zijn rug naar de tralies.

Pieter was bliksemsnel. Met één beweging pakte hij de bewaker bij zijn kraag en trok hem met zijn rug tegen het traliehek aan, zijn arm in een wurgende greep.

De man sgorde aan Pieters arm in een poging om de ijzeren klem om zijn nek te verbreken, maar tevergeefs. Langzaam maar zeker verloor de bewaker de strijd – én het bewustzijn.

Pieter liet de man zonder geluid op de grond zakken. Hij stak zijn hand door de tralies en verlostte de bewaker van zijn sleutelbos. Hij opende zijn cel en ging wijdbeens over de bewaker heen staan. ‘Tot ziens in Australië,’ groette hij.

De kamer waar al zijn bezittingen van hem afgenomen waren, was leeg. Op deze late zaterdagmiddag in 1838 werd de gevangenis kennelijk overgelaten aan de zorg van één enkele bewaker, terwijl iedereen bezig was zich elders te vermaken.

Pieter zag zijn geweer in de hoek staan. De bandelier, zijn hoed en wat kleinere spullen lagen nog precies waar hij ze een paar uur eerder op de tafel had neergelegd.

Met zijn hoed op zijn hoofd, zijn bandelier kruiselings over zijn schouder en borst, spurte hij naar de stallen, zijn andere bezittingen in zijn handen.

Er stond een Engelse soldaat voor de stallen. Voor hij wist wat hem overkwam, trof de kolf van Pieters geweer hem tegen het achterhoofd. Naast het paard dat hij aan het roskammen was, zakte hij in elkaar.

Pieter had zijn paard gevonden, met het zadel er vlakbij. Hij zadelde het dier zo snel mogelijk op en zwaaide zijn been over de rug van het paard.

Terwijl de Engelse soldaat nog zijn best deed om overeind te komen, drukte Pieter zijn hakken in de flanken van zijn rijdier en ging er in galop vandoor. De deuren van het Provoostgebouw stonden wijd open – Pieters weg naar de vrijheid.

Hij had overwogen om de richting van Uitenhage te kiezen, maar zijn gezonde verstand zei hem dat dat precies was wat de Engelsen van hem zouden verwachten. Dat hij zou terugkeren naar zijn eigen mensen.

Daarom had Pieter de Witt te paard koers gezet naar het zuiden, naar Bathurst. Na een uur was hij naar het oosten afgeslagen, in de richting van de Grote Visrivier, en nog een halfuur later was hij tot stilstand gekomen. Hij had zijn paard naar een stroompje geleid om het zijn dorst te laten lessen, en na een tijdje waren ze in de schemering rustig verder getrokken, noordwaarts.

Vrijheid!

Vrijheid? Hoe vrij was hij nu eigenlijk als hij zich liet uithoren door een gewone Engelse zendeling? Hij was er niet van gediend. ‘Je hebt wel lef om als een profeet door deze wildernis te zwerven,’ zei hij, en toen, opzettelijk in krom Engels: ‘*Where are your gun?*’

‘Heb ik niet nodig.’

Nou gaat ‘ie natuurlijk zeggen dat zijn hulp van Boven komt, dacht Pieter. Maar de zendeling begon het al aardig te leren.

‘Dan ben je nog dommer dan ik al dacht.’

‘Ja, al ging ik door een dal van schaduwen des doods...’

‘Wacht maar tot je de punt van een *assegaai* tegen je keel voelt, of een *kierie* tegen je hoofd.’

De ruzie is alweer overgewaaid nog voor hij goed en wel is begonnen, dacht Pieter.

Maar de Engelse zendeling bleef lastig. ‘Zeg, wat dóét u eigenlijk?’

Pieter keek de man aan. Toen wendde hij zijn blik af, zonder uitleg te geven.

‘Ik neem aan dat u op weg bent ergens naartoe?’ vroeg de geestelijke.

Daar zitten we nou, dacht Pieter. Mijlenver van Grahamstad vandaan, er ligt een haas op het vuur, de koffie is gloeiend heet en lekker sterk, en die vent wil weten wat ik doe voor de kost.

Je kon maar het beste niets zeggen.

‘Was dat Zoeloe, wat ik u daarnet hoorde spreken?’

‘Dit is Pondoland.’

‘Nee, ik bedoel zojuist, u schreeuwde iets...’

‘Xhosa.’

‘Ik... hoor... dat die twee veel op elkaar lijken.’

‘Ik ben in het Zuurveld opgegroeid. Van Zoeloe weet ik niets, maar ik ga ervan uit dat ze me wel zullen begrijpen zolang er genoeg kruit in mijn geweer zit.’

Als de man tegenover hem alleen via zijn geladen geweer met de Zoeloes wil praten, dan weet hij blijkbaar niets van de strijd die dr. Philip twee jaar geleden in Londen heeft gevoerd voor de rechten van diezelfde Zoeloes, bedacht Roberts. ‘Ik ben gegrepen,’ zei de zending, ‘door het prachtige voorbeeld van Francis Owen. Ze zeggen dat hij tussen de Zoeloes woont, maar hij draagt geen geweer bij zich. Gods Woord is zijn enige schild. Ik ben onderweg om me bij hem aan te sluiten.’

‘Je verspilt je tijd,’ antwoordde Pieter snel, ‘als je denkt dat je de Zoeloes kunt bekeren.’

‘We zijn allen kinderen van God, meneer De Witt, zelfs de...’

Pieter ergerde zich mateloos. Hij stond op. ‘Zeg eens, Engelsman, hoelang ben jij nu al in dit land? Hè? Hoelang ben jij al in Afrika?’

‘Ik ben twee jaar geleden hier aangekomen, en sindsdien...’

‘Mijn familie woont hier al drie generaties,’ zei Pieter kortaf, ‘en als ik iets zeker weet, dan is het dit: in dit land heb je niet alleen langs de rivieren drijfzand, je vindt het overal. Een man die niet sterk staat, verdwijnt als een graf dat door gras wordt overwoekerd, verzwolgen door Moeder Afrika.’

‘Het spijt me, ik begrijp niet precies wat u bedoelt...’

Daar probeerde hij alweer zich te verschuilen achter zijn gebrekkige kennis van het Afrikaans.

‘... maar als ik iets zou mogen zeggen, ik geloof dat de beschaving naar alle mensen gebracht kan worden, zelfs naar de heidenen van dit land, als je er maar de tijd voor neemt...’

‘De hemel behoeft hen.’

‘... en natuurlijk onder de zegen van de genade van God.’

Die man moet nog zoveel leren, dacht Pieter. ‘Dus jij wilt gewoon daar aan komen lopen, je roept “*civilization!*” en dan verwacht je dat ze je een pot bier aanbieden?’

‘Daniël werd in de leeuwenkuil geworpen, maar God...’

‘Dit is Israël niet, vriend, dit is *Afrika!* Hier is bloed het enige wat spreekt. Niets anders.’

‘U heeft het zwaard gekozen, en ik het geloof. De tijd zal leren wie er gelijk had.’

‘Doe maar niet zo schijnheilig. We weten immers maar al te goed hoe jullie Engelsen te werk gaan. Eerst komen er kerels zoals jij met een bijbel in hun hand, en zodra jullie de mensen lekker murw gemaakt hebben, komen de soldaten. En nog voor ze met hun ogen kunnen knipperen, zijn ze hun vrijheid én hun land kwijt.’

‘Ik neem aan dat de zwarte inboorlingen van dit land hetzelfde van jullie zeggen.’

Het werd Pieter rood voor de ogen. ‘Ellendeling! Je komt hier zomaar aanlopen, je komt bij mijn vuur zitten, drinkt mijn koffie en dan beledig je me! Ik heb van niemand land gestolen! Mijn mensen hebben met bloed voor hun geboorterecht betaald. Wat hebben jullie betaald? Laat ik je één ding vertellen, *mister Roberts*. Het komt door die zogenaamde Engelse “*civilization*” van jou dat ik vandaag zit waar ik zit! Mijn voorouders hebben voor zichzelf een bestaan uit dit land geperst, tak voor tak en steen voor steen. Tót jullie Engelsen kwamen. Opeens mocht je geen boom meer omkappen zonder toestemming; moest je zo’n donderse vergunning hebben om te kunnen jagen; je naam op je ossenwagen zetten om op de weg te mogen rijden. En dan heb ik het nog niet eens over de Hottentotten die als blanken worden behandeld en de slaven die worden vrijgelaten. Jullie hebben de fundamenten hier niet

gelegd, dat heeft mijn vader gedaan, en zijn vader voor hem, en nu komen jullie met je “civilization” en jullie willen een huis bouwen op het bloed en het zweet van anderen. Vandaar dat mijn volk er met duizenden tegelijk vandoor gaat. We zijn lang genoeg gedwarsboomd. Wij gaan in het noorden een republiek stichten en ik ga voor mezelf een boerderij uitmeten waar geen enkele “civilization” me kan lastigvallen.’

Roberts zei niets.

Begreep die kerel wel wat Pieter zei?

Toen hoorde Pieter de zendeling met luid gekraak de kandij tussen zijn kiezen verbrijzelen. Hij had het begrepen! ‘Je moet er niet op kauwen. Meer heb ik niet. Eén per kopje, meer niet.’

De dag liep ten einde. Roberts bleef maar zitten. Hij babbelde over van alles en nog wat. Bij Pieter ging het ene oor in en het andere oor uit. Hij had geen zin in het geklets van de man.

Maar uiteindelijk, toen ze samen de haas hadden verorberd en het vuurtje nog slechts een dun sliertje rook de overhangende takken in stuurde, kwam Roberts toe aan de vraag waar Pieter al die tijd bang voor was geweest. ‘Ik vroeg me af... nu ik zonder paard zit, zou u het erg vinden als ik met u meeding?’

‘Met mij meeding?’

‘Ja, lopend,’ zei hij tot Pieters grote opluchting. Nóg iemand op zijn paard zag hij niet zitten. ‘U zei immers dat u naar Zoeloeland ging.’

‘Ga toch terug naar Grahamstad!’

‘Op dit punt is de terugweg even lang als de weg die voor ons ligt. En afgezien daarvan, mijn hele voorraad zat in mijn zadeltas, en mijn zadel zat op mijn paard, en mijn paard is opgenomen in de schoot van Moeder Afrika.’

Nu heb ik je, dacht Pieter. ‘Als je een geweer had gehad, was dat geen probleem geweest, hè?’

Voor de verandering had de Engelse zendeling dit keer geen weerwoord.

Pieter begon op te ruimen. ‘Ik heb haast,’ verduidelijkte hij. Roberts bleef staan zonder een vinger uit te steken. ‘Als die mannen hun stok in de grond steken, wil ik niet achteraan in de rij staan.’

‘Sorry, ik begrijp niet wat u bedoelt met die stok.’

**Een monumentaal verhaal,
geschreven met de beeldende kracht
van een filmmaker**

Zuid-Afrika, 1838. Nadat zijn ouders door veedieven zijn vermoord, ontvlucht Pieter de Witt zijn geboortegrond aan de rand van de Kaapkolonie en trekt verder naar het oosten. Onderweg ontfermt Pieter zich over een zwarte vrouw die hij de naam Eerste geeft. Als ze na een tocht vol ontberingen de oever van de Tugela bereiken, weet Pieter het zeker: hier ligt zijn bestemming, hier zal hij zijn *plaas* bouwen, zijn eigen boerderij. Met hulp van Eerste slaagt Pieter erin Donkerland tot bloei te brengen. Maar de prijs die ze moeten betalen, is hoog.

In de anderhalve eeuw die volgt, ontdekken ook Pieters nazaten wat het betekent om Afrikaner te zijn. En altijd is hun lot verbonden met de afstammelingen van Eerste. Elke generatie krijgt tegen wil en dank een rol toebedeeld in de verhalen van Zuid-Afrika's historie: de strijd tegen de Zoeloes, de Anglo-Boerenoorlog, de Soweto-opstand, het ontstaan van het Nieuwe Zuid-Afrika... Zo ervaren de bewoners van Donkerland aan den lijve de schande en triomf van hun geschiedenis.

Foto auteur: Nardus Nel

DEON OPPERMAN is in Zuid-Afrika een bekend toneelschrijver en regisseur. *Donkerland* schreef hij aanvankelijk als een toneelstuk, dat hij daarna zelf bewerkte tot een populaire en spraakmakende televisieserie. Kerneels Breytenbach werkte het scenario van de serie om tot roman.

NUR 342

www.uitgeverijmozaiek.nl

ISBN 978-90-239-9474-9

9 789023 994749